

УДК 347.121

DOI 10.36919/3041-1149(Print).8.2025.88-94

С. Г. Деледивка,
доктор філософії в галузі права,
докторант,
ПВЗН «Європейський університет»
email: justem.law@gmail.com
ORCID 0009-0009-6597-1856

НАЛЕЖНІСТЬ ТА ЕФЕКТИВНІСТЬ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

У статті досліджується істотна на цьому етапі для науки й судової практики проблема застосування способів захисту цивільних прав, вибору між певним способом захисту, такі ознаки або властивості способу захисту, як належність та ефективність.

Загалом вирішена в судовій практиці в 2009–2018 роках проблема конкуренції позовів не знайшла свого відображення в теорії внаслідок зміни відповідної парадигми: замість конструкції конкуренції позовів судова практика, а за нею і доктрина почали використовувати поняття належного й ефективного способу захисту прав.

У статті аналізується застосування категорії конкуренції позовів, наводиться визначення науки й судової практики щодо належності та ефективності способів захисту, демонструються певною мірою протилежні й суперечливі висновки щодо аналізованих понять.

За результатами дослідження автором стверджується, що поняття належності способу захисту є певною мірою усталеним, однак така властивість способу захисту права, як ефективність, потребує свого розвитку й доопрацювання в рамках закону, теорії та практики правозастосування. Наразі непоодинокі випадки застосування категорії неефективного способу захисту прав мають своїм наслідком самодостатню підставу для відмови в задоволенні позову, що, на переконання автора, створює штучні перешкоди для доступу до правосуддя.

Ключові слова: захист цивільних прав, способи захисту, конкуренція позовів, належність та ефективність способу захисту цивільних прав.

Постановка проблеми. Завданнями цивільного й господарського судочинства, відповідно до чинного процесуального законодавства, є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішенням судом спорів з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави. Реальність і дієвість такого захисту не в останню чергу пов'язана із застосуванням певних способів захисту прав.

Проблему ускладнює відсутність визначення в законодавстві поняття способу захисту прав, крім того, розроблені конструкції конкуренції позовів у минулому, та належного й ефективного способу захисту права на сучасному етапі також не мають свого законодавчого визначення. Відсутня єдність у розумінні цих категорій у доктрині та судовій практиці.

Зазначене свідчить про актуальність теоретичних досліджень у зазначеній сфері.

Аналіз досліджень. Захист цивільних прав, способи такого захисту висвітлювались у дисертаційних, монографічних і поточних теоретичних дослідженнях. Зокрема, можна виділити роботи таких науковців, як В. В. Васильченко, Є. А. Ваштарева, І. О. Дзера, В. В. Комаров, О. О. Кот, Н. С. Кузнецова, І. В. Спасибо-Фатеева, М. О. Стефанчук, Є. О. Харитонов, А. Г. Ярема.

Проблема конкуренції позовів, належного й ефективного способу захисту прав висвітлені в роботах таких авторів: П. Д. Гуйван, А. В. Жук, О. В. Колісник, С. О. Короєд, М. Л. Коханська, К. М. Пільков, Д. Спесівцев, А. В. Ткачук, М. В. Ус, І. О. Шумак тощо.

Однак відсутність як законодавчого визначення, так і єдиного розуміння в теорії понять і конструкцій належного й ефективного способу захисту права, проблематичність і спірність застосування категорії ефективного способу захисту цивільних прав обумовлює потреба в подальших теоретичних дослідженнях.

Метою статті є огляд способів захисту цивільних прав, розроблення теоретичних основ застосування належних і ефективних способів захисту, обґрунтування неможливості створення перешкод для доступу до правосуддя через непередбачені законом конструкції, а також вироблення на цій основі науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на оптимізацію застосування способів захисту цивільних прав.

Виклад основного матеріалу. Проблема конкуренції позовів, а саме застосування певного способу захисту прав, правильний вибір з кількох способів захисту в доктрині й судовій практиці виникла лише на початку 2000-х років, до цього часу правопорядок не визнавав наявності конкуренції позовів. Вибір між зобов'язальними й речовими способами захисту, конкуренція реституції та віндикації, віндикації й негаторного позову, реституції та кондикції – все це стало предметом посиленої уваги теорії й судової практики. Складність цієї проблеми не в останню чергу полягала в тому, що безпосередньо законодавство не давало відповіді на це питання, тому напрацювання теорії використовувались у судовій практиці без фактичного законодавчого врегулювання. Однак загалом проблема конкуренції позовів, якщо остаточно й не була вирішена на рівні узагальнень судової практики Верховного Суду України, але вектор розв'язання такої проблеми був заданий, на переконання автора, правильний.

Після початку діяльності новоствореного Верховного Суду 2018 року конструкція конкуренції позовів була змінена на застосування таких ознак або властивостей способу захисту права, як його належність та ефективність. Однак, як і стосовно конкуренції позовів, належність та ефективність способу захисту не має свого законодавчого регулювання, а є витвором виключно судової практики. Якщо така властивість способу захисту як належність має своїм підґрунтям загалом вирішену проблему конкуренції позовів, то ефективність способу захисту є новелою в практиці правозастосування. Проблема ускладнює відсутність єдності у визначенні цих властивостей способу захисту прав як у теорії, так і в рішеннях щодо конкретних справ Верховного Суду. Крім того, за усталеною судовою практикою вибір способу захисту права, який не є ефективним, має своїм наслідком відмову в позові.

Цивільний процесуальний кодекс України шістдесят вісім разів застосовує категорію належність, належність доказів, належність поведінки, належність відповідача, належність вимог щодо форм процесуальних документів, однак жодного разу процесуальний закон не згадує про належність способу захисту [1]. Відсутнє визначення належного способу захисту і в матеріальному праві.

Стосовно ефективності процесуальний закон містить чотири згадки, дві з яких мають більш змістовний щодо способу захисту прав характер, зокрема ст. 2 – завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений і своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів; ст. 5 – у разі, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд, відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи, може визначити в своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону. Втім визначення поняття ефективності способу захисту, як і належності, закон не дає. Тому варто звернутися до джерел теорії та судової практики.

У пункті 5.5 постанови Великої Палати Верховного Суду від 22 серпня 2018 року у справі № 925/1265/16 зазначено, що під ефективним засобом (способом) варто розуміти такий, що спричиняє потрібні результати, наслідки, тобто матиме найбільший ефект щодо відновлення відповідних прав, свобод та інтересів на стільки, на скільки це можливо [2].

Формулюючи вимоги до належного способу захисту, Велика Палата Верховного Суду в постанові від 18 вересня 2019 року у справі № 638/17850/17 зазначила, що застосування будь-якого способу захисту цивільного права та інтересу має бути об'єктивно виправданим та обґрунтованим. Це означає, що: застосування судом способу захисту, обраного позивачем, повинно реально відновлювати його наявне суб'єктивне право, яке порушене, оспорується або не визнається; обраний спосіб захисту повинен відповідати характеру правопорушення; застосування обраного способу захисту має відповідати цілям судочинства; застосування обраного способу захисту не повинно суперечити принципу верховенства права [3].

І. О. Шумак, надаючи визначення ефективного та належного способу захисту, стверджує, що судовий захист є ефективним у тому разі, якщо забезпечує реалізацію цілей правосуддя – захист порушених або оспорених прав, свобод та інтересів через обрання належного способу захисту. Спосіб захисту вважається належним, якщо він прямо передбачений законом або договором, його використання веде до відновлення порушеного або оспореного права [4, с. 208]. Загалом, поділяючи погляд автора щодо визначення належного способу захисту прав, ефективність у цьому визначенні потребує уточнення.

За визначенням Д. Спесівцева належним способом захисту цивільних прав є такий спосіб, що відповідає сутності відповідного права, стосується нього, а якщо точніше – відповідає порушенню такого права; ефективним способом захисту виступає такий, що здатен припинити порушення, відновити порушене право, забезпечити відшкодування завданої шкоди [5, с. 110].

Схожі визначення належного й ефективного способу захисту права містяться в роботі О. В. Колісник, яка додатково зазначає, що, починаючи з 2018 року, в Єдиному державному реєстрі судових рішень усе частіше можна зустріти рішення, у яких суди відмовляють у задоволенні позовних вимог через вибір неефективного способу захисту [6, с. 96].

Заперечуючи проти довільного застосування категорії ефективності способів захисту прав, М. Л. Коханська зазначає, що суд не має права визначати ефективний спосіб захисту права замість позивача, тобто виходити за межі позовних вимог з огляду на принцип диспозитивності цивільного процесу [7, с. 134].

Підсумовуючи визначення науки й судової практики, можна навести такі дефініції належності та ефективності судового захисту цивільних прав. Спосіб захисту вважається належним, якщо він прямо передбачений законом або договором, відповідає сутності права, стосується цього права та відповідає порушенню такого права; під ефективним засобом (способом) варто розуміти такий, що спричиняє потрібні результати, наслідки, тобто матиме найбільший ефект щодо відновлення відповідних прав, свобод та інтересів.

Як впливає з наведених визначень теорії та судової практики, така властивість способу захисту, як належність, багато в чому співпадає з такою, що мала місце в недалекому минулому конструкцією конкуренції позовів. Ознаки цієї властивості як відповідність закону або договору, відповідність сутності порушеного права та його порушенню робить відповідний висновок доволі підставним. Як було вказано вище, застосування стороною в судовому спорі неналежного способу права має наслідком відмову в задоволенні позову. Чи можливий такий категоричний наслідок застосування неналежного способу захисту – на переконання автора, так.

Справді, застосування замість віндикаційного позову реституційних вимог під час намагання оскаржити ланцюг правочинів призводить до нівелювання механізму захисту прав добросовісного набувача. Застосування замість віндикації негаторних позовних вимог позбавляє позовну давність можливості застосування. Вибір кондикційного позову учасником договірних відносин суперечить самій сутності зобов'язальних способів захисту прав. Крім того, маніпуляції з неналежними способами захисту прав у багатьох випадках мають своєю причиною зловживання правом. Саме із зазначених підстав напрацювання теорії та позиції судової практики щодо відмови в позові під час застосування неналежного способу захисту прав є доцільними, справедливими й найголовніше такими, що відповідають вимогам закону.

Але чи може мати наслідком відмову в задоволенні позову застосування неефективного способу захисту права – на переконання автора, ні. По-перше, такий наслідок не впливає ні прямо, ні побічно з вимог процесуального й матеріального закону. По-друге, джерелом виникнення категорії ефективності став припис ст. 13 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [8]. Однак ця норма Конвенції встановлює для держав ряд позитивних зобов'язань щодо створення механізму ефективного захисту й не може бути штучною перешкодою для доступу до правосуддя. По-третє, подібна процесуальна активність суду, на переконання автора, суперечить такому основному принципу цивільного й господарського судочинства, як принцип диспозитивності. Згідно з цим принципом суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених

цим Кодексом випадках. Саме заявник вправі вибирати, що для нього ефективно, а що ні, і там, де немає відвертого зловживання правом, де спосіб захисту не суперечить вимогам закону й договору, інакше кажучи, там, де він є належним, суд має застосувати саме такий спосіб захисту, про який просить позивач.

Обґрунтовуючи можливість суду самостійно корегувати позовні вимоги для досягнення цілей ефективного захисту, М. В. Ус зазначає, що для досягнення мети цивільного (господарського) судочинства, яка визначена як ефективний захист прав (інтересів) судам варто займати активну позицію в корегуванні вимоги позивача: вказувати в рішенні ефективний спосіб захисту, замінюючи за потреби обрану позивачем вимогу. Проте на це має бути згода позивача з огляду на принцип диспозитивності, хоча чіткої вимоги щодо отримання такої згоди процесуальні кодекси не містять. Тобто існує потреба у випрацюванні меж корегування судом заявлених позовних вимог: не виходити за їхні межі, не змінювати підставу, предмет позову тощо [9, с. 48].

Вбачається, що схожа аргументація автора містить деяку суперечність. Корегування судом позовних вимог автоматично веде до корегування, тобто зміни предмета позову, оскільки в науці цивільного (господарського) процесуального права є майже аксіоматичною позиція щодо визначення предмета позову саме через матеріально-правову вимогу позивача. Самостійне корегування судом позовних вимог у більшості випадків призводить і до певної зміни підстави позову, тобто тих обставин предмета спору, які підлягають доведенню залежно від обраного певного способу захисту. Інакше кажучи, корегування судом позовної вимоги автоматично призводить до зміни всіх елементів позову, що, на наше переконання, буде свідчити не тільки про порушення принципу диспозитивності, а і про істотне порушення прав відповідача.

Спробу пояснити зазначену проблему на теоретичному рівні зробив суддя Верховного Суду К. М. Пільков. В одній із своїх робіт він погоджується, що затиснуті в лещата принципів диспозитивності процесу й ефективності судового захисту, суди впродовж останніх декількох років істотно змінили підходи до того, як застосовувати способи захисту, хто несе наслідки обрання неналежного або неефективного способу захисту, якими є ці наслідки. Ці нові підходи часто не знаходять у практиків прихильності, а в науковців – цілісного доктринального осмислення. На доповнення принципу диспозитивності суддя пропонує до застосування такий принцип англо-американської правової системи, як принцип дискреційного ремедіалізму – суд має ставитися до сторони в питаннях способу захисту, як лікар ставиться до пацієнта, лікарю краще знати, який засіб застосувати в лікуванні [10, с. 305].

Відносячись з великою повагою до автора й до запропонованої ним концепції, все ж таки варто зазначити, що така концепція наразі має лише статус наукової гіпотези, оскільки вона не підтверджується практикою правозастосування і не підтримується науковою спільнотою. Крім того, якщо послуговуватись лікарською аналогією, то лікар має запропонувати інший лікувальний засіб, а не відмовляти в лікуванні.

Видається, що вироблена судовою практикою, насамперед Верховним Судом, категорія ефективності способу судового захисту має істотні вади: вона не передбачена законом і не впливає з нього передусім як властивість способу захисту, а не як завдання судочинства. Відмова в позові в разі вибору неефективного за логікою суду, способу захисту є штучною перешкодою для доступу для правосуддя, адже за змагальним і диспозитивним судовим процесом саме позивач має вибирати, що для нього ефективно, а що ні, і ні суд, зокрема й Верховний Суд, ні інші особи не повинні втручатись у таку його компетенцію. Спроби застосування й обґрунтування ефективності способу захисту через надання суду самостійного права корегувати позовні вимоги також не позбавлені недоліків: за наслідком такого корегування можуть змінюватися всі елементи позову, тобто його предмет і підстава, що може призводити не тільки до безпідставного порушення прав відповідача, а й до нехтування такими базовими принципами цивільного (господарського) судочинства, як принципи змагальності та диспозитивності. Показовими в цьому контексті є законодавчі ініціативи депутатського корпусу щодо внесення змін до процесуального законодавства щодо неможливості відмови в задоволенні позову з підстав вибору неефективного способу захисту права.

Якщо відмежуватись від негативного наслідку застосування неефективного способу захисту прав як відмови в задоволенні позову, найбільш вдала характеристика такої властивості захисту права, на переконання автора, надана в постанові Великої Палати Верховного Суду від 25.01.2022 у справі № 143/591/20. Зокрема, в ній було зазначено, що в кінцевому результаті ефективний спосіб захисту прав повинен забезпечити поновлення порушеного права, а в разі неможливості такого поновлення гарантувати особі можливість отримання нею відповідного відшкодування, тобто такий захист повинен бути повним і забезпечувати в такий спосіб мету здійснення правосуддя та принцип процесуальної економії (забезпечити відсутність потреби в зверненні до суду для вжиття додаткових засобів захисту) [11].

Видається, що саме ці критерії є орієнтиром для правозастосування та для позивачів, під час вибору стратегії й тактики захисту, способів і засобів захисту прав (насамперед) і для суду під час винесення рішення. Водночас ні самостійне корегування судом позовних вимог, ні відмова в позові в разі обрання так званого неефективного способу захисту не ґрунтуються на вимогах законодавства і не відповідають сформованій доктрині щодо способів захисту цивільних прав.

Висновки. У період 2009–2018 років на рівні судової практики проблема конкуренції позовів загалом була вирішена, однак напрацювання судової практики не знайшли свого закріплення в теорії. Замість конструкції конкуренції позовів практика судового правозастосування, а за нею й наука впровадили категорії належного й ефективного способу захисту права. Спосіб захисту вважається належним, якщо він прямо передбачений законом або договором, відповідає сутності права, стосується цього права та відповідає порушенню такого права, під ефективним способом захисту варто розуміти такий, що спричиняє потрібні результати, наслідки, тобто матиме найбільший ефект щодо відновлення відповідних прав, свобод та інтересів. Така властивість способу захисту права, як ефективність, потребує свого розвитку та доопрацювання в рамках закону, теорії й практики правозастосування. Наразі непоодинокі випадки застосування категорії неефективного способу захисту прав мають своїм наслідком самодостатню підставу для відмови в задоволенні позову, що створює штучні перешкоди для доступу до правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 3 жовт. 2017 р. № 2147-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19>
2. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 22.08.2018, справа № 925/1265/16/. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/76474144>
3. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18 вересня 2019 року, справа №638/17850/17. URL : <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=85416992&red=100003266c8d02751d1d4dfff924282207fd70&d>
4. Шумак І. О. Цивільно-процесуальні особливості вибору способу захисту прав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 207–210.
5. Спесівцев Д. Ефективність способу судового захисту суб'єктивних цивільних прав на нерухоме майно. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 109–116.
6. Колісник О. В. Проблеми визначення ефективних способів захисту цивільних прав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 95–98.
7. Коханська М. Л. Ефективність способу захисту прав у цивільному судочинстві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 132–135.
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 22 лип. 1997 р. № 475/97-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text>
9. Захист права власності. Правові позиції Верховного Суду : коментарі науковців / О. П. Печений, І. В. Спасибо-Фатєєва та ін. ; за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2020. 496 с.

10. Пільков К. М. Способи захисту прав у суді: проблеми сучасної гібридної моделі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 304–313.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 25.01.2022, справа № 143/591/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104415080>

REFERENCES

1. Law of Ukraine on Amendments to the Commercial Procedure Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and Other Legislative Acts dated October 3, 2017. No. 2147-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> [in Ukrainian].
2. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated August 22, 2018 No. 925/1265/16/. URL : <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/76474144> [in Ukrainian].
3. Decision of the Grand Chamber of the Supreme Court of September 18, 2019, No. 638/17850/17. URL : <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=85416992&red=100003266c8d02751d1d4dfff924282207fd70&d> [in Ukrainian].
4. Shumak, I. O. (2023). Tsyvil'no-protsesual'ni osoblyvosti vyboru sposobu zakhystu prav [Civil procedural features of the choice of the method of protection of rights]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. Vol. 2. 207–210 [in Ukrainian].
5. Spesivtsev, D. (2020). Efektyvnist' sposobu sudovoho zakhystu sub'yektyvnykh tsyvil'nykh prav na nerukhome mayno [Efficiency of the method of judicial protection of subjective civil rights to real estate]. *Yurydychnyy visnyk*. Vol. 4. 109–116 [in Ukrainian].
6. Kolisnyk, O. V. (2023). Problemy vyznachennya efektyvnykh sposobiv zakhystu tsyvil'nykh prav [Problems of determining effective ways to protect civil rights]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. Vol. 10. 95–98 [in Ukrainian].
7. Kokhanska, M. L. (2019). Efektyvnist' sposobu zakhystu prav u tsyvil'nomu sudochynstvi [Efficiency of the method of protection of rights in civil proceedings]. *Porivnyal'no-analitychne pravo*. Vol. 6. 132–135 [in Ukrainian].
8. Law of Ukraine on Ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols No. 2, 4, 7 and 11 to the Convention dated July 22. 1997, No. 475/97-BP. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].
9. Pechenyi, O. P., Spasibo-Fateieva, I. V. and others (2020). Zakhyst prava vlasnosti. Pravovi pozytsiyi Verkhovnoho Sudu: komentari naukotsiv [Protection of property rights. Legal positions of the Supreme Court: comments of scientists]. Under the editorship of I. V. Spasibo-Fateieva. Kharkiv : ECUS. 496 p. [in Ukrainian].
10. Pilkov, K. M. (2022). Sposoby zakhystu prav u sudi: problemy suchasnoyi hibrydnoyi modeli [Ways to protect rights in court: problems of the modern hybrid model]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal*. Vol. 11. 304–313 [in Ukrainian].
11. Resolution of the Grand Chamber of the Supreme Court dated 25.01.2022, No. 143/591/20. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104415080> [in Ukrainian].

S. G. Deledyuka. RELEVANCE AND EFFECTIVENESS OF METHODS FOR THE PROTECTION OF CIVIL RIGHTS

The article examines a pressing issue for contemporary legal science and judicial practice: the application of methods for the protection of civil rights, the choice between different legal remedies, and such characteristics of these remedies as relevance and effectiveness.

Although the issue of claim competition was largely resolved in judicial practice during 2009–2018, it has not been adequately reflected in legal theory due to a paradigm shift: instead of the framework of claim competition, judicial practice—and subsequently legal doctrine—have adopted the concept of relevant and effective remedies for the protection of rights.

The article analyzes the use of the category of claim competition and provides definitions from legal scholarship and court practice regarding the relevance and effectiveness of remedies. It also presents, to some extent, contradictory and conflicting conclusions concerning the concepts under review.

Based on the research, the author argues that the concept of the relevance of a legal remedy is relatively well-established. However, the characteristic of a legal remedy as effective requires further development and refinement within the framework of legislation, legal theory, and law enforcement practice. Currently, the frequent application of an ineffective remedy for the protection of rights often results in an independent ground for denying a claim. According to the author, this creates artificial barriers to access to justice.

Key words: *protection of civil rights, legal remedies, claim competition, relevance and effectiveness of legal remedies.*